

А.Д. Байшуақова^{*1}, *К.Т. Атемова*², *Г.Д. Сугирбаева*³

¹ *Өзбекәлі Жәнібеков атындағы Оңтүстік Қазақстан педагогикалық университетінің аға оқытушысы, Шымкент, Қазақстан Республикасы*
E-mail: baishuakova1806@mail.ru

² *Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің профессоры, п.ғ.д., Астана, Қазақстан Республикасы*
E-mail: Kalipa_atemova@mail.ru

³ *Өзбекәлі Жәнібеков атындағы Оңтүстік Қазақстан педагогикалық университетінің доценті, т.ғ.к.*
E-mail: sugirbaeva@mail.ru

ЖОҒАРЫ МЕКТЕПТЕ ТАРИХТЫ ОҚЫТУ ПРОЦЕСІНЕ XVII-XIX ҒАСЫРЛАРДАҒЫ ҚАЗАҚ БИЛЕУШІ ЭЛИТАСЫНЫҢ ЭПИСТОЛЯРЛЫҚ МҰРАСЫН ЕНГІЗУДІҢ ТИІМДІЛІГІ

Аңдатпа

Мақалада жоғары мектепте Қазақстанның жаңа тарихын оқытуда XVII ғ. соңғы ширегі-XIX ғ. басын-дағы қазақ қоғамының билеуші элитасының эпистолярлық мұрасын қолданудың тиімділігі қарастырылады. Зерттеудің мақсаты Қазақстанның жаңа тарихы пәнін игеру процесінде белгілі тарихшы И.В. Ерофееваның басшылығымен 2014 жылы жарияланған «Эпистолярное наследие казахской правящей элиты 1675-1821 годов» екі томдық тарихи құжаттар негізінде қазақ хандары мен сұлтандарының эпистолярлық мұрасын Қазақстанның жаңа тарихы пәні аясында қолданысқа енгізудің тиімділігінің теориялық аспектілерін ашу.

Тарихшы-маман әртүрлі тарихи деректерге сүйене отырып ғылыми зерттеулерін жүзеге асырады. Деректануда эпистолярлық деректер мемуарлар және естеліктермен қатар жеке тұлғалық деректердің құрамына енеді. Кеңестік дәуірде ғалымдар эпистолярлық деректерді субъективті деп есептеп, тек қосал-қы деректер ретінде қарастырғандықтан, олардың ақпараттық және ғылыми әлеуетін тиімді түрде пайданабады.

Болашақ тарих мұғалімдерін даярлау процесінде тарихи деректермен жұмыс жүргізу ерекше маңызды орын алады. Өкінішке қарай соңғы жылдары зерттеушілердің арнайы жүргізген сауалнамалары мен бақылауларда білім алушылар тарапынан деректерді оқу процесінде қолдануда және оларды талдауда олқылықтардың орын алуы айқындалады. Тарихты оқыту әдістемесінде тарихи деректермен жұмыс жүргізу ең өзекті тақырыптардың бірі. Деректерді талдау күрделі процесс, сондықтан да ол білім алушылардан арнайы дайындықты, тиісінше теориялық білімді, қажетті дағдылардың қалыптасуы мен дамуын талап етеді. Мақалада қазақ билеуші элитасының эпистолярлық мұрасын оқу процесіне енгізе отырып, оның студенттердің оқу және ғылыми-зерттеу қызметін ұйымдастыруы үшін қажет көптеген дағдылар мен құзыреттіліктерінің дамуына ықпал ететіндігі негізделеді. XVII-XIX ғасырлардағы қазақ хандары мен сұлтандарының хаттарын оқу процесінде дерек ретінде қолдану болашақ тарихшылардың Қазақстанның жаңа тарихы пәнінен теориялық білімін тереңдетуге, ғылыми ізденіс қабілетін арттыруға, олардың бойында тарихи санасын қалыптастыруға ерекше ықпал ететіндігі жөнінде тұжырымдар келтіріледі.

Кілт сөздер: И.В. Ерофеева, білім алушылар, хаттар, эпистолярлық деректер, эпистолярлық мұра, тарихи құжат, әдістеме, тарихи білім, дағды, құзыреттілік.

Байшуакова А.Д.^{*1}, Атемова К.Т.², Сугирбаева Г.Д.³

¹ *Старший преподаватель, Южно-Казахстанского педагогического университета имени Озбекали Жанибекова, Шымкент, Республика Казахстан, E-mail: baishuakova1806@mail.ru*

² *д.п.н., профессор Евразийского национального университета имени Л.Н. Гумилева, Астана, Республика Казахстан, E-mail: Kalipa_atemova@mail.ru*

³ *к.и.н., доцент Южно-Казахстанского педагогического университета имени Озбекали Жанибекова, Шымкент, Республика Казахстан, E-mail: sugirbaeva@mail.ru*

ЭФФЕКТИВНОСТЬ ВНЕДРЕНИЯ ЭПИСТОЛЯРНОГО НАСЛЕДИЯ КАЗАХСКОЙ ПРАВЯЩЕЙ ЭЛИТЫ XVII-XIX ВЕКОВ В ПРОЦЕСС ПРЕПОДАВАНИЯ ИСТОРИИ В ВЫСШЕЙ ШКОЛЕ

Аннотация

В статье рассматривается эффективность внедрения эпистолярного наследия казахской правящей элиты последней четверти XVII-начала XIX веков в процесс преподавания новой истории Казахстана в высшей школе. Цель исследования заключается в раскрытии теоретических аспектов эффективности внедрения эпистолярного наследия казахских ханов и султанов в рамках дисциплины новой истории Казахстана на основе сборника исторических документов в двух томах «Эпистолярное наследие казахской правящей элиты 1675-1821 годов», опубликованного под руководством известного историка И.В. Ерофеевой.

Историк-специалист в проведении научных исследований опирается на различные исторические источники. В источниковедении эпистолярные источники наряду с мемуарами и воспоминаниями входят в состав источников личного происхождения. В советское время эпистолярные источники считали субъективными и рассматривали в виде второстепенных источников, в связи с этим не использовали их информационный и научный потенциал.

В подготовке будущих учителей истории особое место занимает работа с историческими источниками. К сожалению в последние годы в специально проведенных опросах и наблюдениях наблюдается пробел у обучающихся в использовании и анализе источников в учебном процессе. В методике преподавания истории работа с историческими источниками является одной из наиболее актуальных тем. Анализ источников является сложным процессом, поэтому он требует от обучающихся специальной подготовки, теоретических знаний, формирования и развития необходимых навыков. В статье обосновывается, что внедрение эпистолярного наследия в учебный процесс будет способствовать развитию многих навыков и компетенций, необходимых для организации учебной и научно-исследовательской деятельности студентов. Даны выводы о том, что использование писем казахских ханов и султанов XVII-XIX в учебном процессе окажет особое влияние на углубление теоретических знаний по новой истории Казахстана, повышение способности к научным исследованиям, формирование исторического сознания обучающихся.

Ключевые слова: И.В. Ерофеева, обучающиеся, письма, эпистолярные источники, эпистолярное наследие, исторический документ, методика, историческое образование, навык, компетентность.

A.D. Baishuakova^{*1}, K.T. Atemova², G.D. Sugirbayeva³

¹ *senior lecturer of the Uzbekali Zhanibekov South Kazakhstan Pedagogical University, Shymkent, Kazakhstan
E-mail: baishuakova1806@mail.ru*

² *doctor of Pedagogical Sciences, Professor of the L. Gumilyov Eurasian National University,
Astana, Kazakhstan, E-mail: Kalipa_atemova@mail.ru*

³ *Docent, candidate of historical sciences
of the Uzbekali Zhanibekov South Kazakhstan Pedagogical University, Shymkent, Kazakhstan
E-mail: sugirbaeva@mail.ru*

THE EFFICIENCY OF INCORPORATING THE EPISTOLARY LEGACY OF THE KAZAKH RULING ELITE FROM THE 17TH TO THE 19TH CENTURIES INTO THE PROCESS OF TEACHING THE NEW HISTORY IN HIGHER EDUCATION

Abstract

The article examines the effectiveness of integrating the epistolary legacy of the Kazakh ruling elite of the late 17th to early 19th centuries into the process of teaching the new history of Kazakhstan in higher education. The research aims to explore the theoretical effectiveness of integrating the epistolary legacy of Kazakh khans and sultans into the discipline of the new history of Kazakhstan. This is based on the collection of historical

documents in two volumes, “Epistolary Legacy of the Kazakh Ruling Elite 1675-1821,” published under the guidance of the renowned historian I.V. Yerofeeva.

A historian-specialist relies on various historical sources while conducting the research. In the field of source studies, epistolary sources, along with memoirs and reminiscences, are part of sources of personal origin. During Soviet times, epistolary sources were viewed as subjective and relegated to secondary status, resulting in an underutilization of their scientific and informative potential.

In the preparation of future history teachers, working with historical sources is crucial. Unfortunately, in recent years, specially conducted surveys and observations have revealed a gap among students in using and analyzing the sources in the educational process. In the methodology of history teaching, working with historical sources is one of the most relevant topics. Source analysis is a complex process, requiring students to undergo special training, acquire theoretical knowledge, and develop necessary skills. The article argues that the integration of epistolary heritage into the educational process will contribute to the development of various skills and competencies essential for organizing the academic and research activities of students. The article concludes that integrating letters from Kazakh khans and sultans from the 17th to the 19th centuries into the educational process will significantly deepen theoretical knowledge of the new history of Kazakhstan, improve the ability to conduct scientific research, and shape historical consciousness among students.

Key words: I.V. Yerofeeva, students, letters, epistolary sources, epistolary heritage, historical document, method, historical education, skill, competence.

Кіріспе. Кез келген мемлекеттің әлеуметтік-экономикалық дамуының негізгі кепілі білім саласы болып табылатындықтан қазіргі заманғы білім беру жүйесінде кәсіби педагог кадрларды дайындау жүйелі түрде назар аударуды талап ететін өзекті мәселе. Бәсекеге қабілетті болашақ педагогтерді даярлау барысында білім сапасын арттыру үшін білім алушылардың кәсіби құзыреттіліктерін дамыту, педагогика-лық процесс барысында инновациялық оқытуды, жаңа технологияларды қолдануды, оқыту мазмұнын, т.б. одан әрі жетілдіре түсу секілді мәселелерге ерекше көңіл бөлу қажет.

Оқушының тұлға болып қалыптасуында орта білім жүйесі және оның ішінде мұғалімнің қызметі аса маңызды. Мектептегі тарих мұғалімдері тарих пәнін оқыту арқылы өскелең ұрпақтың бойында азамат-тық, мәдени, рухани, патриоттық құндылықтарды қалыптастыру мен дамуында ерекше роль атқарады. Сондықтан да жоғары оқу орындарында болашақ тарих мұғалімдерін даярлау ісі әрқашан да өзекті мәселе болып табылады. Тарих білім беру бағдарламасында оқитын білім алушылар терең теориялық білімді игеруге, оқытудың замануи түрлері мен әдістерін меңгеруге, кәсіби құзыреттіліктерге ие болуға бағытталу керек.

Жоғары оқу орнында тарих мұғалімдерін даярлау барысында білім алушылардың мектеп кезінде қалыптасқан тарихи деректермен жұмыс жүргізу дағдыларын дамыту және оны одан әрі жетілдіру ісі маңызды. Тарих білім беру бағдарламасындағы тарихты оқыту әдістемесі пәні аясында деректерді қолдану басты тақырыптардың бірі, алайда соңғы жылдары жоғары оқу орындарында қызмет атқаратын ұстаздар білім алушылардың деректермен жұмыс жүргізу деңгейінің төмендеп кеткендігін мойындайды. Әрине бұл орын алған жағдай тарихи білімнің сапасын арттыру жолында сөзсіз үлкен кедергілердің бірі болып табылады. Мектепте тарих пәні мұғалімдері тарапынан тақырып бойынша оқулықтарда ұсынылатын жазбаша деректермен сабақ барысында тиісінше жұмыс жүргізілмейді, оларды жүйелі түрде талдамайды және көбінесе ол құжаттар жәй ғана оқулықтың иллюстрациясы секілді рөл атқарады. Бітіруші сынып оқушылары болса жоғары оқу орнына түсуге дайындық жүргізу мақсатында көбінесе тек тест шешумен шектеледі, бұл өз кезегінде білім алу процесінде оқушылардың деректерді қолдану үшін көп қажетті дағдылардың игеруіне кері әсерін тигізеді. Осыған байланысты мектеп және ЖОО деңгейінде әсіресе жазбаша деректермен жұмыс жүргізу, оны талдау, қолдану ісін жетілдіру қажеттілігі өзекті болып тұр. Бұл мәселелерді тиімді шешуде әдістеменің мүмкіндіктері мол, себебі білім алушы меңгерген теориялық білімін практикалық тұрғыдан жүзеге асырады және осы мақсатта оның оқыту әдістемесін жетік игеруін қажет етеді. Осы тұрғыда әдістеменің маңыздылығы жөнінде белгілі тарихшы Х. Тұрсын «Мұғалім мен оқушының оқу процесі күрделі және көп қырлы болып келеді. Оның тиімділігі оқушы әре-кетінің сипатымен айқындалады. Мұғалім өз пәнін қаншалықты жетік білгенімен оқушылардың қызы-ғушылығын оятып, шығармашылық әрекетін ұйымдастыра алмаса, айтарлықтай табысқа жете алмайды» - деп жазады [1, 5]. Ғалымның осы ойының өзінде мұғалімнің қызметінде пәннің әдістемесінің маңыздылығы жоғары екендігі айқын көрініп тұр.

Әртүрлі тарихи кезеңдерде орын алған барлық оқиғалар тарихи деректерде көрініс табады, осыған байланысты маман тарихшы оқу барысында деректермен жұмыс атқару процесін жетік игеруге тиісті. Белгілі деректанушы, ғалым Қ. Атабаев: «Тарих ғылымының басқа ғылымдардан басты айырмашылығы сонда, тарихшы-зерттеуші өзінің тікелей зерттеу объектісі болып табылатын тарихи оқиға немесе

құбылысты тікелей зерттей алмайды. Ол оны сол оқиға немесе құбылыс барысы бейнеленген тарихи деректер арқылы ғана зерттейді» - деп көрсетті [2, 73]. Сондықтан да тарих бағытындағы білім беру бағдарламаларын жүзеге асыру барысында болашақ тарихшылардың тарихи деректермен жұмыс жүргізу, оны жетілдіру мәселесіне әдістемелік және ғылыми тұрғыдан ерекше назар аудару қажет.

Бүгінгі күні отандық ғалымдар еліміздің тарихына байланысты жүргізген ғылыми зерттеулерінің нәтижесінде әртүрлі тарихи кезеңдерге байланысты тарихи құжаттар жинағын жарыққа шығарып, тарих ғылымының дамуына үлкен ғылыми үлестерін қосуда. Сондай аса құнды, фундаменталды еңбектің бірі ол танымал тарихшы И.В. Ерофееваның бастамасымен 2014 жылы жарық көрген «Эпистолярное наследие казахской правящей элиты 1675-1821 годов» атты екітомдық құжаттар жинағы болып табылады [3]. Бұл жинаққа ұзақ жылдар бойы отандық және шетелдік архивтерден іздестіріліп, жинақталған Қазақстанның жаңа тарихы кезеңіне қатысты қазақ хандары мен сұлтандарының 811 хаты енді. Еліміздің және шетелдің тарихшылары тарапынан аталған жинаққа өте жоғары баға берілді. Қазіргі таңда екітомдық жинаққа енген хаттар ғылыми айналымда үлкен қолданысқа ие. Тарихшылар жаңа заман тарихына қатысты ғылыми зерттеулерінде қазақ билеуші элитасының хаттарын кеңінен қолданатындығын жарияланған еңбектерінен байқауға, оған көз жеткізуге болады. Сонымен қатар қазақ хандары мен сұлтандарының эпистолярлық мұрасын оқу процесінде қолдану ісінде де ғылыми және әдістемелік тұрғыдан әлеуеті мол. Өкініштісі сол, әлі күнге дейін жоғары оқу орындарында тарих мұғалімдерін даярлау ісінде бұл жинақ тиісінше көрініс таппай отыр. Қазақстанның жаңа заман тарихына байланысты құрастырылған оқу жұмыс бағдарламаларында білім алушыларға ұсынылған әдебиеттер тізімінде жоғарыда аталған жинақ ескерілмей қалады. Осы орайда жоғары оқу орындарында Қазақстанның жаңа заман тарихын оқыту барысында қазақ билеуші элитасының эпистолярлық мұрасын оқу процесіне енгізу және оны қолдану қажеттілігі айқын байқалып тұр. Жинаққа енген хаттарды оқу процесінде дерек ретінде пайдаланудың болашақ тарих мұғалімдерінің теориялық білім сапасын арттыру, ғылыми ізденісін күшейту, қажетті машық пен дағдыларын дамыту, білікті маман етіп қалыптастыру, т.б. мәселелерде ұтымды тұстары көп.

Тарих ғылымында жазбаша деректердің ішіндегі эпистолярлық деректер жеке тұлғалық деректердің құрамына енеді. Жалпы эпистоляр дегеніміз гректің «epistole» сөзінен алынған және ол «хат» деген мағынаны білдіреді. «Эпистолярлық» деген хатқа тән, хат түрінде жазылған, хаттан тұратын ұғымдарды береді [4, 8]. Өкінішке қарай кеңестік дәуірінде тарихшылар деректің бұл түрін көбінесе қосалқы дерек ретінде қарастырып, ғылыми айналымға көп енгізбеді. Қазіргі таңда эпистолярлық деректерге қатынас түбегейлі өзгерді. Бүгінгі күні жеке тұлғалық деректерді пәнаралық зерттеулерде әлеуметтану, фило-логия, психология, құқықтану, т.б. әртүрлі ғылымдардың өкілдері жан-жақты пайдаланады. Тіпті соңғы жылдары батыс тарихнамасында эпистолярлық деректерді жеке белгілеу үшін арнайы «эго-құжаттар» ұғымын қолданады.

Материалдар мен әдістер. Қазақстан тарихын оқытуда эпистолярлық деректерді қолдану, олармен жұмыс жүргізу зерттелмеген тақырыптардың бірі. Белгілі бір тарихи мәселені қарастыруда эпистолярлық деректерді пайдалану сол тақырыптың мазмұнын ашуға, сонымен қатар білім алушыны дамыту үшін оның бойында қажетті дағдылардың қалыптасуына ерекше ықпал етеді. Жоғарыда атап өткендей кеңестік кезеңде эпистолярлық деректерді қосалқы деректер ретінде санап, оларға тиісті деңгейде мән бермеді. Отандық тарих ғылымы саласында эпистолярлық деректерді зерттеуде Д.А. Махат, И.В. Ерофеева секілді белгілі тарихшы-ғалымдар айрықша ғылыми үлестерін қосты. Тарихшы Данагүл Махат хаттарды тарихи деректердің ешбіріне ұқсамайтын дара дерек деп есептейді. Ол адресант пен адресаттың арасындағы жаз-баларды тарихи зерттеулерде дерек ретінде пайдалану тарихтың ақтандақтарын ашуға, тарихи оқиғалардың мән-маңызын түсінуге, оқиғалардың астарына үнілуге мүмкіндік береді деген ойын білдіреді [4, 5].

Мақалада Қазақстан тарихын оқытуда эпистолярлық деректерді қолданудың тиімділігін зерттеу барысында «Орта білім беру ұйымдарында «Қазақстан тарихы» және «Дүниежүзі тарихы» пәндерін оқытудың тұжырымдамалық негіздері» [5] қарастырылды. Хаттарды дерек ретінде пайдалану мәселесінде белгілі тарихшы Д.А. Махаттың «Хаттарды зерттеу: қазақ қоғамының тарихы мен мәдениеті (XIX ғ. – XX ғ. басы)» атты зерттеуі, И.В. Ерофееваның «Эпистолярное наследие казахской правящей элиты 1675-1821 годов. Сборник исторических документов в двух томах», Ресей ғалымдарының «Актуальные проблемы преподавания истории и обществознания в образовательных организациях различных типов» [6] атты монографиясы мен тақырыпқа қатысты көптеген ғылыми еңбектер талданды.

Мақаланы жазу барысында жүйелеу, талдау, салыстыру, тұжырымдау секілді ғылыми әдістер қолданылды.

Талқылау. Шетелдік ғалымдар Ч. Фадель, М. Бялик, Б. Триллингтың «Четырехмерное образование: Компетенции, необходимые для успеха» атты еңбегінде дүниежүзіндегі білім беру

бағдарламаларының басым бөлігінде математика, жаратылыстану, ана тілі, шет тілі, қоғамдық ғылымдар (тарих, география, қоғамтану, экономика), өнер (музыкамен қоса), дене шынықтыру және спорт секілді пәндер дәстүрлі түрде енеді деп көрсетеді [7, 110]. Елімізде орта білім беру ұйымдарында тарих оқу пәні ретінде жалпы білім беретін мектептегі барлық гуманитарлық және қоғамтанушылық пәндердің өзегін құрайды. Тарих пәні білім алушылардың ұлттық өзіндік сана-сезім және адамгершілік-этикалық нормалардың негізінде мектептің жаратылыстану-математикалық және қоғамдық-гуманитарлық бағыттағы пәндерді оқытуда дүниетанымдық көзқарас жүйесін қалыптастырады [5, 23]. Тарихты оқыту арқылы оқушылардың тарихи санасын қалыптастыруда тарихи білімді жүйелеп, түрлі дереккөздерді талдап, ақпаратты сыни тұрғыдан бағалауға арналған тарихи концептілерге негізделген, оқытудың әдістемелік ұстанымдары белгіленеді [5, 118]. Орта және жоғары білім беру жүйесінде тұлғаның қалыптасуында тарих пәні ерекше орын иемденеді және оның ұрпақтар сабақтастығын жалғастыруда атқаратын қызметі ауқымды.

АҚШ-та, Канадада және Ұлыбританияда ұзақ жылдар бойы «тиімді мектеп» эмпирикалық зерттеулерді жүргізу нәтижесі мектепті дамытудың шешуші жағдайы, басты ресурсы ол мұғалімдердің кәсіби санасын өзгерту, өздерінің кәсіби міндеттерін және қоғамдағы өз миссиясын түсіну болып табылады деп есептейді. Өзгерістер философиясы этикалық негізге негізделуі қажет, ал мұғалімнің этикасы педагогтың оқушыларда оң өзгерістерге қол жеткізуге деген ұмтылысын білдіреді. Әлемдегі білім саласындағы танымал эксперт Майкл Фуллан мұғалімнің өзін-өзі тануының екі тірегі ол өзгерістер философиясы және жоғары этика деп санайды [8, 12]. Мұғалім оқыту процесінде үнемі шығармашылық ізденісте болу арқылы өзгерістер философиясын жүзеге асыру мүмкіндігіне ие болып, кәсіби тұрғыдан шындала түседі және осыны жүзеге асырған жағдайда ғана оның әрбір дәрісі шәкірттері тарапынан еленеді. Сондықтан да білім алушыларға сапалы білім беруге тырысатын әрбір мұғалім үнемі өзгерістерге бейім болып, кәсіби санасын өзгертуге ұмтылу керек.

Жоғары оқу орындарында тарихшы мамандарды даярлау ісінде «Тарихты оқыту әдістемесі» пәні ерекше маңызға ие. Тарихты оқыту әдістемесі оқу процесі барысында адам мен адам арасындағы әрекет мәселесін шешетіндіктен қоғамдық ғылымдарға жатады, ал білім алушыларды оқыту, тәрбиелеу, дамыту мәселелерін зерттегендіктен педагогикалық ғылым болып табылады [9, 4]. Тарихты оқыту әдістемесі мазмұнында басты және күрделі тақырыптардың бірі ол тарихи деректермен жұмыс атқару. Зерттеу процесіне енгізілген адамзат қоғамының тарихынан қандай да болмасын мәлімет беретін ақпарат көзі тарихи дерек болып табылады [10, 4]. Тарих оқу пәні ретінде тарих ғылымының әдістемесі мен маз-мұнына негізделеді. Ғылыми тарихи танымның маңызды ерекшелігі - тарихшы өткенді әртүрлі тарихи дереккөздер, яғни өз заманының мәдени мағыналары көрініс тапқан өткеннің дәлелдері мен қалдықтары негізінде зерттейді. Сондықтан тарихи дереккөздермен жұмыс атқара білу – бұл мектепте тарихты зерттеу кезінде қалыптасуы керек негізгі пәндік дағдылардың бірі болып табылады [11, 163]. Жоғары оқу орнында студенттер деректану секілді күрделі пәнді өту барысында әртүрлі деректермен жұмыс істеу, оларды сыни талдаудан өткізу, атрибуция жасау, оның ақпараттық әлеуетін анықтау, тарихи зерттеу әдістерін игеру секілді белгілі бір білім жиынтығын меңгереді [12, 230]. Тарихи деректермен жұмыс жүргізу ол кәсіби тарихшының дайындаудың негізгі талаптарының бірі болып табылады. Жалпы тарих ғылымында жазбаша тарихи деректерге қатысты тарихи құжаттар сөз тіркесі де қолданылады. Ол жөнінде тарихшы Х.Тұрсын «Мектепте тарихты оқыту әдістемесі» еңбегінде әдістеме пәнінде жазба ескерткіштерді кең мағынада тарихи құжаттар деп атайтындығын атап өтеді [1, 84].

Қазіргі таңда мектеп мұғалімдері сабақ үстінде құжаттармен жұмыс істеу барысында көбінесе кеңес-тік дәуірде қалыптасқан тәсілдерге жиі сүйенеді. Ол кезеңде оқушыларға тарихты оқытуда тарихи құжат негізгі оқу материалы оқулыққа қосымша ретінде пайдаланылып, оқулықтағы жазылғанды дәлелдеу ретінде болды және негізінен дәйексөз келтіру, иллюстрация, конспект жазу секілді негізгі тәсілдер қолданылды. Жалпы мектептерде тарихи құжаттармен жұмыс жүргізуде мұғалімдер бірқатар әдістер мен тәсілдерді қолданады, оның ішінде иллюстрация, дәйексөз келтіру, өзара оқыту, салыстыру, тақырыпқа байланысты құжаттарды іздестіру, т.б. [13, 4]. Бірақ осыған қарамастан оқушылардың тарихи құжаттар-мен жұмыс жүргізуді ұнатпайтындығы байқалады, себебі ол терең әрі мұқият оқу мен зерттеуді және ғылыми ізденіске тән талдау, жүйелеу, т.б. әдістердің негіздерін білуді талап етеді.

Тарихи құжаттардың тағы бір маңыздылығы оның көмегімен тарихты оқытуда көрнекілік қағидасы жүзеге асырылады, ол оқушылардың оның сыртқы түрімен танысу арқылы қалыптасады. Құжат мұғалімнің әңгімесін жанды және жарқын етуіне ерекше ықпал етеді, сонымен қатар тұжырымдары да сенімдірек болады. Тарихи құжаттардың тарихи материалды нақтылауда, өткеннің жарқын бейнелері мен суреттерін жасауда, дәуірдің рухын сезінуде әсері зор. Құжаттың көмегімен білім алушыларда тарихқа деген қызығушылығы арта түседі. Құжаттармен жұмыс істеу кезінде ойлау және қиял процесі

белсендіріледі, бұл тарихи білімнің нәтижелі игерілуіне және тарихи сананың дамуына ықпал етеді. Сондай-ақ құжат-тармен жұмыс жүргізу арқылы құжатты оқу, одан ақпаратты алу және талдау, талқылау, өткен мен бұрынғының құжаттарының маңыздылығын бағалау секілді өз бетінше жұмыс дағдылары дамиды. Олар сабақ үстінде тарих ғылымы үшін құжаттың маңыздылығын түсінеді және олардан кезінде өмір сүрген адамдардың қызметінің ізін көреді [14, 116].

Тарих сабақтарында құжаттарды мұғалім де, оқушы де қолдана алады. Егер де құжат оқушылар үшін күрделі болса мұғалім оны түсіндіріп баяндайды, құжаттан дәйексөздерді келтіреді. Мұғалім өзінің әңгімесін дәлелді етіп, оған эмоционалды реңк беріп, сенімді көрсету үшін құжаттан үзінділерді қарастырады. Оқиғаны жандандыру үшін ол төл сөзді қолданады, жеке тұлғаға сипаттама береді. Оқушылардың жас ерекшеліктеріне, танымдық мүмкіндіктеріне және дайындық деңгейіне байланысты құжатпен жұмыс істеу күрделіне түседі [14, 117]. Осыдан байқағанымыздай, оқу барысында тарихи деректі талдау ең маңызды процесс болып табылады. Бұл мәселе жөнінде ғалымдар әртүрлі көзқарастарын ұсынады. Ресей ғалымдары Е.Н. Емашова мен А.В. Чичулин құжаттарды талдауда негізгі төрт кезенді бөліп қарастырады: 1. Оқығанды түсіну. 2. Мазмұнын талдау. 3. Тарихи фактілерді қалпына келтіру. 4. Өзінің жеке бағасын қалыптастыру [13, 4].

Ақпаратпен хат алмасу бұл адамзат қоғамының қажетті бір талабы еді. Жазу пайда болған соң коммуникацияның басты құралы жазу жүйесінің әртүрлі белгілерімен кодталған ақпарат алмасу болды. Жазбаша ақпаратпен алмасу ол кем дегенде екі субъектінің, яғни автор мен адресаттың іс-әрекетін көздейді. Делдал немесе арнайы қызметтер арқылы автор жазбаша түрде ақпаратты жеткізеді, ал адресат ол хабарламаны алған соң және оның мазмұнымен танысқан соң әдетте оған жауап қайтарады. Жазбаша ақпаратпен осылай алмасу механизмі негізінде хат алмасу жүйесі біртіндеп дами бастады [15, 151]. Жеке тұлғалар арасында жеке хат алмасу жүргізілді, оның мазмұны біртектес болмады. Сондықтан да ол бастапқы кезден-ақ іскерлік және жеке болып бөлінді. Іскерлік хат алмасу дәстүр мен келісім негізінде ең әуелі шараушылық міндеттерді шешті [15, 153].

Жеке тұлғалық деректер әрқашан тарихшылардың назарын аударды. Олар бұл материалдарды биографиялық зерттеулер мен комментарийлер үшін құнды деп есептеді. Ұзақ уақыт бойы хаттардың, күнде-ліктердің, мемуарлардың кемшілігі ретінде авторлардың онда баяндалған оқиғаларға деген субъективті-лігі болып табылды. Қазіргі таңда жағдай өзгерді, жеке тұлғалық материалдардағы субъективтілік керісін-ше бұл тарихи деректердің басты артықшылығына айналды. Жеке тұлғалық деректерді жеке кешен ретінде бөліп қарастыру ол мемлекеттік басқару, заң шығару, саяси, экономикалық, әлеуметтік қатынастар, т.б. салаларда пайда болған материалдарға қарама-қарсы ерекшелетіп көрсетуді көздейді. Бұл кешен тарихи деректердің жеке хат алмасу, жеке күнделіктер, естеліктер секілді құжаттардан тұрады [15, 151].

«Эпистолярное наследие казахской правящей элиты 1675-1821 годов» екітомдық құжаттар жинағына енген қазақ хандары мен сұлтандарының эпистолярлық мұрасынан XVII ғ. соңы-ХІХ ғ. басында Қазақ хандығында орын алған тарихи оқиғаларға байланысты құнды мол ақпарат алуға болады. Сонымен қатар жинаққа енген барлық хаттар білім алушылардың тарихи білімін одан әрі жетілдіруіне ерекше ықпал етеді. Бұл хаттарды ғылыми зерттеулермен қатар оқу процесінде кеңінен қолдану білім алушылардың тарихи білім сапасын арттыруына оң әсерін тигізеді және оқу, ғылыми нәтижелерге қол жеткізеді.

XVII ғ. соңы-ХІХ ғ. басындағы қазақ қоғамының билеуші элитасының эпистолярлық мұрасы сол дәуірдегі еліміздің тарихына байланысты құнды дереккөзі болып табылады. Кітаптың құрастырушысы И.В. Ерофеева жаңа дәуірді зерттеумен айналысқан тарихшылар негізінен қазақ тайпаларының жақын немесе алшақ орналасқан өзге этникалық көршілерінің сыртқы деректеріне сүйенді, ал ендігі кезекте Дала тарихын «іштен» қарап зерттеуге мүмкіндік туындады деп жазды. Ирина Викторовна қазақ ақсүйек элитасының ішінен көрнекті билеушілерінің жазбаша мұрасы бұл «ішкі» деректері, олардан тарихи процесті жасағандардың үнін естуге болады деген көзқарасын жеткізді [3, 9]. Өз дәуірінде билік еткен хандар мен сұлтандардың хаттары арқылы жаңа замандағы қазақ елінің тарихын «іштен» зерттеу және тарихи білімін күшейту мақсатында олардың эпистолярлық мұрасын оқу процесінде кеңінен қолдану қажеттілігі туындап отыр.

Зерттеу нәтижелері. Бүгінгі күні тарихи білімдегі өзекті мәселелердің бірі құзыреттіліктерді қалыптастыру болып табылады, осы тұрғыда болашақ тарих мұғалімдерін кәсіби даярлау ісінде тарихи ақпаратпен жұмыс жүргізу дағдыларын барынша дамыту қажет [16, 826]. Құзыреттілік кәсіби қызметтің қажетті түрлерін тиімді жүзеге асыру қабілеті, ол сапа ретінде маманның біліктілігін және оның кәсіби шеберлі-гінің жоғары деңгейін көрсетеді. Құзыреттілік практикалық және теориялық міндеттерді шешуде мең-герген білімін, оқу машықтары мен дағдыларын, іскерліктегі әдістері мен тәжірибесін қолдануға даяр-лығы. Құзыреттіліктер мамандықтағы қажет білім, машық пен

дағдылармен шектелмейді, оған сонымен қатар күтілетін нәтижені тиімді қамтамасыз ететін тұлғалық және кәсіби қасиеттерінің жиынтығы, тиімді мотивациясы да жатады [17].

Жоғары оқу орындарында гуманитарлық пәндерді оқытудың тұжырымдамалық маңызды міндеттерінің бірі ол студенттердің оқуға деген қызығушылығын арттыру. Болашақта студенттің кәсіби іс-әрекетінде өзін-өзі жүзеге асыруына мүмкіндік беретін ғылыми ойлау стилін, гуманитарлық білім берудің маңыздылығын түсінуді дамыту, гуманитарлық құзыреттердің кең ауқымын қалыптастырады [18, 52]. Тарих мұғалімдерінің құзыреттіліктерін дамытуда оқу процесінде тарихи деректермен жүргізудің ықпалы ерекше, себебі деректі талдау процесі өте күрделі жұмыс, ол білім алушыдан көп қажетті машық пен дағдылардың қалыптасуын, әрі дамытуын талап етеді.

Қазіргі таңда модернизация жағдайында білім беру мазмұны тұлғаның өзін-өзі анықтауы мен жүзеге асыруына, қалыптасқан дағдылар түріндегі нақты нәтижелерге қол жеткізуге, қызметтің жалпыланған тәсілдеріне, оның ішінде әлеуметтік маңызды құзырет сыни ойлауға бағытталады. Сыни ойлауды дамыту білім алушылардың ақпаратпен жұмыс істеуге, оған сыни тұрғыдан қарауға, оны жинақтауға және тал-дауға мүмкіндік береді. Осыдан соң ғана ақпарат қазіргі заманауи қоғамда қажетті білімге айналады. Болашақ тарих мұғалімдері де көп ақпаратпен жұмыс атқаруына байланысты сыни ойлауды қалыптас-тыру және оны жетілдіру бағытында белсенді түрде әрекет ету қажет.

Сыни ойлау – идеялар мен ресурстардың шығармашылық жағынан интеграциялану процесі, түсінік-тер мен ақпараттарды қайта ой елегінен өткізу және қайта құрылымдау. Ол шешімдер қабылдаумен байланысты танымның белсенді және интербелсенді процесі [6, 70-71]. Оқушыларды өткенді зерттеу кезінде тарихи деректермен жұмыс істеуге кезең-кезеңімен оқыту олардың сыни ойлау қабілетін дамыта-ды, қазіргі ақпараттық және көпмәдениетті әлемде табысты әлеуметтенуі, тарихи кеңістікте өзіндік ерекшелігін құру және өткен мен бүгінгі күнгі оқиғаларға қатысты өзіндік ұстанымын қалыптастыру үшін маңызды зерттеу ұстанымын қалыптастырады. Жоғары сыныптарда оқушылардың деректі оқу тәсілінің жетілдіру векторы деректегі «жасырын» (айқын емес) ақпарат көзімен жұмыс істеуге, сондай-ақ жинақ-талған тарихи материалды жүйелеудің жаңа нұсқаларын игеруге бағытталған болуы тиіс (оқиғалардың хронологиялық реттілігін құру, маркер сөздерінің тізбесін жасау, статистикалық кестелер, диаграммалар және т.б. құрастыру) [19, 372].

Білім алушылардың тарихты оқуда эпистолярлық деректермен жұмыс жүргізуі сыни ойлау процесіне тән дағдылардың дамуына, ой өрісінің кеңеюіне тікелей ықпал етеді, себебі хаттарды талдау барысында автордың көзқарасын, оның әлеуметтік ортасын, хаттағы баяндалған мәселелердің шынайылығын анық-тау, оларды тарихи контекст тұрғысынан қарастыру, хаттағы фактілерді басқа да тарихи деректермен салыстыру, дәлелдеу, тұжырымдау терең білім мен сыни ойлау құзыреттілігін қалыптастыруды талап етеді.

Эпистолярлық деректердің тарихтағы тұлғатану мәселесін зерттеуде мүмкіндігі өте мол, себебі хаттарда тарихи тұлғаларға қатысты құнды тарихи ақпаратты кездестіруге болады. Тұлғалар тарихын зерделеу туралы «Қазақстан тарихы» пәнін оқыту әдістемесінің негізін салушы ғалым Т.Тұрлығұлов өз еңбегінде «Сабақты дайындауға қойылатын бір басты талап – іріктелген тарихи материалдың оқушыларға моральдық тәрбие берудегі рөлін толық түсіне білуі жастардың санасы мен жүрегіне, сезімі мен эмоциясына терең әсер ету үшін оқушылардың тарихи материалды түсіне отырып, жасаған қорытындысы – олардың ойланып-толғануының нәтижесі болуы тиіс. Мұндай нәтижеге жету үшін жеке қайраткердің өмірі мен қызметін толық көрсету керек. Сондықтан да жеке тарихи қайраткерлерді өткенде олардың өмірі мен халыққа қызметінен неғұрлым көбірек мәлімет келтірсек, соғұрлым оқушылардың түсінігі мен білімі арта түседі, олардың сезімі мен санасы соғұрлым өзгереді», - деп атап көрсеткен [20, 13]. Осы тұста айта кетерлік мәселе ол И.В. Ерофееваның екітомдық жинағына енген 26 қазақ хандары мен сұлтандарының хаттары олардың тұлғасын, болмысын, жеке қасиеттерін біліп тануда ерекше құнды деректер тобын құрайды.

«Эпистолярное наследие казахской правящей элиты 1675-1821 годов. Сборник исторических документов в двух томах» құжаттар жинағына хаттары енген қазақ билеушілері

I томға хаттары енген 16 қазақ билеушісі	II томға хаттары енген 10 қазақ билеушісі
1. Тәуке хан	1. Нұралы хан
2. I Абылай хан	2. Пірәлі хан
3. Абылай-сұлтан	3. Уәли хан
4. I Болат хан	4. II Қайып
5. I Қайып	5. Қанқожа сұлтан
6. Әбілқайыр хан	6. Таир сұлтан

7. Бопай ханым 8. Жолбарыс хан 9. Сейіт хан 10. Күшік хан 11. Жаубасар хан 12. Әбілмәмбет хан 13. Барақ сұлтан 14. Батыр сұлтан 15. II Абылай хан 16. Абулфеиз сұлтан (Әбілпейіс сұлтан)	7. Ералы 8. III Есім хан 9. Айшуақ хан 10. Бөкей хан
---	---

Қазақ билеуші элитасының эпистолярлық мұрасын оқу процесінде қолдану мәселесі өте өзекті. Бұл жинаққа енген құжаттарды Қазақстанның жаңа тарихы кезеңін оқытуда пайдаланудың ұтымды жақтары өте көп. Жинақтың ерекшелігі билеушілердің жеке, дара хаты емес, бірнеше хаттардан тұратын толыққанды хаттар жинағы, яғни эпистолярлық мұрасынан тұратындығы. Сондықтан да бұл тарихи тұлғалардың эпистолярлық мұрасының мазмұнынан олардың толыққанды тарихи портретін жасауға болады, себебі хаттардан авторлардың эмоционалдық күйін, жазу стиліндегі ерекшеліктері арқылы жеке қасиеттерін аңғаруға толық мүмкіндік бар. Мысалыға, жинақтағы Абылай сұлтанның 1760 жылы сәуір-мамыр айларында Цин императоры Цяньлунге жолданған хатынан оның нағыз мемлекеттік қайраткер, керемет стратег, мықты дипломат болғандығына толық көз жеткізуге болады. Абылай өз хатында: «...Менің уайымым тек қазіргіге байланысты емес, сонымен мен болашақты да ойлаймын. Менің келешек ұрпағым ыдырап кетпейді деген ой мені қанаттандырады, сондықтан да мен ұрпағым үшін, соның ішінде мұрагер менің балаларым үшін қызыл мөр қойылған императорлық қауіпсіздік грамотасын шығаруды өтінемін» - деген ниетін білдірді [3, 301-302]. Абылайдың осы хатынан елдің болашағы, оның шекарасы құжат түрінде заңды бекітілгені қатты толғандыртқаны айқын сезіледі. Хаттардан осы секілді үзінді-лердің өзінен көптеген мысалдар келтіре отырып, сабақты ерекше әсерлі етуге, білім алушылардың пәнге деген қызығушылығын арттыруға болады.

Хат авторлары билігін жүргізген жылдары көрініс тапқан тарихи оқиғалар мен сол кезеңдегі саяси жағдай туралы мәліметтерді ала отырып, білім алушылардың тарихи көзқарасын, тарихи санасын қалыптастыруға болады. Әрине ол эпистолярлық мұраны тарихи контекст тұрғысынан қарастырған жөн. Білім алушы ол эпистолярлық мұраны қолданып, түсіну үшін ең әуелі сол тарихи кезең жөнінде білуі шарт, сол кезде ғана олардың оқыту процесінде тиімділігі нәтижелі болады. Хаттардың тілі көне, әрі аудармалары күрделі болғандықтан оларды білім алушылар тарапынан бірден қабылдау, түсіну, талдау қиындық туғызады, осыған байланысты бұл деректерді тек жоғары оқу орнындағы тарих педагогтерін оқыту барысында қолданған дұрыс екендігін ескерген жөн.

Қазақ билеуші элитасының эпистолярлық мұрасы 1675-1821 жылдарды қамтиды, яғни бұл кезең еліміздің Ресей империясы тарапынан отарлау саясатының басталуы, күшеюі, нығаюы процестерімен тұспа-тұс келеді. Қазақ хандары мен сұлтандарының хаттарының адресаттары басым көпшілігі орыс билеушілері мен шенеуніктері болғандықтан хаттардың мазмұнынан орыс-қазақ қатынастарына байланысты басқа деректерде кездесе бермейтін құнды тарихи ақпараттар өте көп. Сонымен қатар қазақ хандары мен сұлтандарының хаттарынан қазақ-жоңғар соғыстарына байланысты мәліметтерді табуға болады. Хаттарда қазақ-башқұрт, қазақ-қалмақ, қазақ-қытай қатынастарына қатысты мәселелер де қамтылған. Сондай-ақ ол хаттарда қазақ хандары мен сұлтандарының мәртебесі, аманат мәселесі, сауда қатынастары, қазақ жері арқылы өтетін сауда керуендері, т.б. байланысты фактілер жетерлік.

Жинаққа енген хаттарда Қазақстанның жаңа заман тарихына қатысты Е. Пугачев бастаған шаруалар соғысы, Сырым Датұлы бастаған көтеріліс, т.б. оқиғалар кеңінен көрініс тапқан. Е. Пугачев бастаған шаруалар соғысы Әбілқайырдың ұлы Нұралы ханның хаттарында егжей-тегжейлі баяндалады. Ол хаттарды осы тақырыпты қарастыру барысында қолданса дұрыс болады. Бұл хаттарды жаңа замандағы қазақ қоғамының күнделікті тарихын зерттеу мәселесінде қолданса тиімді, себебі эпистолярлық мұрадан сол дәуірдегі қазақ қоғамының тұрмысына байланысты қызықты фактілер кездеседі. Қазақ билеушілері көп тауарларды Ресей империясынан алуға мәжбүр болды, ол жөнінде хаттарда көптеген мәліметтер бар. Мысалыға, 1743 жылдың 18 маусымында Әбілқайыр хан Құпия кеңесші И.И. Неплюевке жолданған хатында Орта және Кіші Ордада үлкен кеңес өтетіндігін хабарлай отырып, соған байланысты кафтан, шарап, ұн, шәй, неміс бұрышы, қалампыр, т.б. бірқатар заттарды жеткізуін сұранады [3, 153].

XVII-XIX ғасырлардағы қазақ билеуші элитасының эпистолярлық мұрасы Қазақстанның жаңа дәуіріне байланысты құнды тарихи фактілерді қамтитын ақпараттың қайнар көзі деуге толық негіз бар

және білім алушылардың оқу-ғылыми әлеуетін арттыруда бұл тарихи құжаттарды оқу процесінде қолданудың мүмкіндіктері көп.

Қорытынды. Ғалымдардың пікірінше студенттер тек жәй білім алып, материалды жаттанды игерумен шектелмей, өздері білімді, жаңа ақпаратты жасауға тиісті [21, 158]. Осы тұрғыдан алғанда қазақ билеуші элитасының эпистолярлық мұрасын оқу процесінде қолдану жоғарыдағы мәселені толық шеше-ді. Студенттер қазақ билеуші элитасының эпистолярлық мұрасын лекция, әсіресе өзіндік жұмыс атқаруды қажет ететін семинар, СӨЖ, ОСӨЖ сабақтары барысында қолдана отырып, тарихи білімін жетілдіреді және деректерді талдау процесі біртіндеп күрделене түседі. Білім алушылар хаттардағы ақпаратпен жұмыс жасау арқылы сыни талдау, өз көзқарасын дәлелдеу, себеп-салдар байланысын анықтауда белсенді түрде әрекет етеді.

Қазіргі білім беру жүйесіндегі білім, машық, дағды секілді компоненттерден тұратын кәсіби құзырет-тіліктер жетекші болып табылады [22, 28]. Қазақстанның жаңа тарихын оқытуда тақырыптарды меңгеру барысында қазақ хандары мен сұлтандарының эпистолярлық мұрасын қолдану ол сабақ сапасын арттыруына ерекше ықпал етеді. Эпистолярлық мұраны пайдалану және олармен жұмыс жасау білім алушылардың бойында тарихи, логикалық, сыни, креативті, аналитикалық ойлау деңгейлерін дамытады. Соны-мен қатар білім алушылардың кәсіби, ақпараттық, шығармашылық, ғылыми-зерттеушілік құзыреттілік-терінің дамуына тікелей әсерін тигізеді. Қазақ хандары мен сұлтандарының хаттары құнды тарихи дерек-тер тобы, сондықтан да олардың білім алушылардың тарихи санасын қалыптастыруда, қазақ халқының өткен тарихын терең зерттеуде оқу және ғылыми-тәжірибелік жағынан мүмкіндігі зор.

Қазақстанның жаңа тарихын оқытуда қазақ хандары мен сұлтандарының эпистолярлық мұрасын қолдану сабақты қызықты, әрі сәтті өтуіне ерекше ықпалын тигізеді, себебі тарихи тұлғалардың хаттары сабақты жанды, әсерлі етеді және ол хаттардан сол тарихи дәуірдің ұлттық рухы ерекше сезіледі. Қазақ билеуші элитасының эпистолярлық мұрасы халқымыздың ғасырлар бойғы тарихи жады, сондықтан да оны практикалық тұрғыдан оқу процесінде қолданысқа жүйелі түрде енгізу халқымыздың тарихи жадын мұра етіп сақтау және ұрпақтар сабақтастығын жалғастыру мәселелерін шешуде оң септігін тигізеді.

Қазіргі таңда ғалымдардың пікірінше мұғалімнің оқушыларға пәнді оқытудың барлық кезеңінде тарихи деректерді талдауды үйрету жөніндегі жұмысы жүйелі және мақсатты болуы үшін «жол картасы» секілді бағдар қажет, ол мектептің тарихи білім беру кезеңдерімен және оқушылардың танымдық мүмкін-діктері мен курстардың тарихи мазмұнымен келісілген ғылыми тарихи зерттеудің кезеңдері мен рәсім-деріне негізінде оқушыларды тарихи деректерді талдауға оқытудың стратегиясы мен қадамдық жоспарын көрсететін бағдарлама болуы тиіс [19, 370]. Тарихи деректерді талдауды үйрету жөніндегі жол картасы секілді бағдар жасалынса білім алушылардың оқу процесі барысында тарихи білімін игеруіне оң септігін тигізеді еді және бұл осы бағытта тарихшы мамандар тарапынан бірлесе жұмыс атқаруды қажет ететін маңызды мәселе болып табылады.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. *Тұрсын Х. Мектепте тарихты оқыту әдістемесі. – Алматы: Дарын, 2004. - 156 б.*
2. *Атабаев Қ.М., Тасилова Н.А., Толамисов А.Ф. Деректану пәнін оқыту методикасы: оқу құралы. – Алматы: «Қазақ университеті», 2011. – 301 б.*
3. *Эпистолярное наследие казахской правящей элиты 1675-1821 годов. Сборник исторических документов в двух томах. Письма казахских правителей. 1675-1780 гг. / Автор проекта, введения, биографий ханов, научных комментариев; составитель и ответственный редактор И.В. Ерофеева. - Алматы: Абди, 2014, Т. 1. – 696 с., Т. 2. – 1032 с.*
4. *Махат Д.А. Хаттарды зерттеу: қазақ қоғамының тарихы мен мәдениеті (XIX-XX ғғ. басы). Монография. - Алматы «Қазақ университеті», 2020. – 199 б.*
5. *Орта білім беру ұйымдарында «Қазақстан тарихы» және «Дүниежүзі тарихы» пәндерін оқытудың тұжырымдамалық негіздері. – Нұр-Сұлтан: БІ. Алтынсарин атындағы Ұлттық білім академиясы, 2022. – 120 б.*
6. *Актуальные проблемы преподавания истории и обществознания в образовательных организациях различных типов: Коллективная монография. Ч. 3 / Отв. ред. д-р ист. наук, проф., заслуженный деятель науки ХМАО—Югры Л.В. Алексеева. Нижневартовск: Изд-во Нижневарт. гос. ун-та, 2016. — 196 с.*
7. *Фадель Ч., Бялик М., Триллинг Б. Четырехмерное образование: Компетенции, необходимые для успеха [Four-Dimensional education. The Competencies Learners Need to Succeed]. Пер. с англ. - М.: Издательская группа «Точка», 2018. - 240 с.*
8. *Проблемы преподавания истории и гуманитарных дисциплин в школе: традиции и новации:*

Сборник материалов Всероссийской научно-практической конференции 26 ноября 2015 г. [Электронное издание] / Сост. Е.Е. Вяземский, Ю.В. Романов, И.Ю. Синельников; Под ред. И.Ю. Синельникова. – М.: Московский педагогический государственный университет, 2016. – 120 с.

9. Методика обучения истории. Под ред. В.В. Барбанова, Н.Н. Лазуковой. – М.: Издательский центр «Академия», 2013. – 428 с.

10. Күзембайұлы А. Деректану. Оқу құралы. Қостанай мемлекеттік педагогикалық институты. – Қостанай, 2017. – 228 б.

11. Хлытина О. М. Исторические источники в учебном историческом познании: традиции и инновации. // Омский научный вестник. 6 (74), 2008 – 163 с.

12. Иванова Н.П. Потенциал электронных обучающих технологий для формирования профессиональных компетенций историка (на материалах курса «источниковедение») // Информационный бюллетень ассоциации История и компьютер. – 2016. – № 45. – С. 229-231. – 230 с.

13. Алексеева Л.В., Хорошилова А.А., Коньшиева И.И. О работе с документами на уроках истории: традиции и современность // Мир науки. Педагогика и психология, 2020 № 2, 11 с. <https://mir-nauki.com/PDF/36PDMN220.pdf> (доступ свободный).

14. Глазырина Т. Н. Методика преподавания истории: учеб.-метод. комплекс для студентов специальности 1-21 03 01 «История» / Т.Н. Глазырина. – Новополюск: ПГУ, 2011. – 356 с.

15. Голиков А.Г., Круглова Т.А. Источниковедение отечественной истории. М.: Издательский центр «Академия», 2012. – 464 с.

16. Можалова Ю.В., Буранок О.М. Формирование исторических компетенций у будущих бакалавров истории. Известия Самарского научного центра Российской академии наук, т. 16, № 2 (4), 2014, 824-827 с.

17. Блясова И.Ю., Зайцева Л.Ю. Формирование историко-культурных компетенций в процессе профессиональной подготовки студентов педагогических вузов// <https://cyberleninka.ru/article/n/formirovanie-istoriko-kulturnyh-kompetentsiy-v-protssesse-professionalnoy-podgotovki-studentov-pedagogicheskikh-vuzov/viewer>

18. Орлов А.А. к вопросу о формировании профессиональных компетенций у студентов-историков (бакалавриат)// Педагогика и психология образования, 2013, № 4, 50-59 с.

19. Хлытина О.М. Организация работы старшеклассников с историческими источниками: от овладения умениями к познанию прошлого// Вестник Омского университета. 2011. № 3. С. 367–373.

20. Қайыпбаева А.Т., Архыматаева А.Ж. Ыбырай Алтынсарин тағылымының тарихи білім берудегі маңыздылығы //12 жылдық білім беру-12-летнее образование, Нұр-Сұлтан, №3, 2021. – 12-16 бб.

21. Халявин Н.В. Несколько слов о проблемах преподавания истории в высшей школе (из опыта преподавателя отечественной истории) // Историко-культурное наследие славянских народов Камско-Вятского региона. 2015. № 1. С. 154–158. 158 с.

22. Шендерей П.Э., Груздова И.В., Туркина А.Ю. Развитие компетенций студентов вуза на основе межпредметного подхода // Современное педагогическое образование, 2020, № 2, 27-32 с.

References:

1. Tūrsyn Kh. Mektepte tarikhty oqytu ädistemesi [Methods of teaching history at school]. – Almaty: Daryn, 2004. – 156 b.

2. Atabaev Қ.М., Tasilova N.A., Tolamisov A.F. Derektanu pänin oqytu metodikasy: oqu qūraly [Methods of teaching data science: textbook.]. – Almaty: «Qazaқ universiteti», 2011. – 301 b.

3. Epistoliarное nasledie kazakhskoi praviashchei elity 1675-1821 godov. [The Epistolary Heritage of the Kazakh Ruling Elite 1675-1821]. Sbornik istoricheskikh dokumentov v dvukh tomakh. Pisma kazakhskikh pravitelei. 1675-1780 gg. / Avtor proekta, vvedeniia, biografii khanov, nauchnykh kommentariiev; sostavitel i otvetstvennyi redaktor I.V. Erofeeva.

4. Makhat D.A. Khattardy zertteu: qazaq qoғamynyñ tarikhy men mädenieti (XIX ğ. – XX ğ. basy). [Study of letters: history and culture of Kazakh society (20th – early 20th centuries)]. Monografiia. Almaty «Qazaқ universiteti», 2020. – 199 b.

5. Orta bilim beru üiyndarynda «Qazaqstan tarikhy» zhäne «Düniezhyzi tarikhy» pänderin oqytudyñ tūzhyrymdamalyq negizderi [Conceptual bases of teaching "Kazakhstan history" and "World history" subjects in secondary educational institutions]. – Nūr-Sūltan: Y. Altynsarin atyndağy Ūlttyқ bilim akademiiasy, 2022. – 120 b.

6. Aktualnye problemy prepodavaniia istorii i obshchestvoznaniia v obrazovatelnykh organizatsiakh razlichnykh tipov: Kollektivnaia monografiia. [Current problems of teaching history and social studies in educational organizations of various types: Collective monograph] Ch. 3 / Otv. red. d-r ist. nauk, prof., zasluzhennyi deiatel nauki KhMAO—Iugry L.V. Alekseeva. Nizhnevartovsk: Izd-vo Nizhnevart. gos. un-ta, 2016.

— 196 s.

7. Fadel Ch., Bialik M., Trilling B. *Chetyrekhmernoe obrazovanie: Kompetentsii, neobkhodimye dlia uspekha [Four-Dimensional education. The Competencies Learners Need to Succeed]. Per. s angl. - M.: Izdatelskaia gruppya «Tochka», 2018. - 240 s.*

8. *Problemy prepodavaniia istorii i gumanitarnykh distsiplin v shkole: traditsii i novatsii: Sbornik materialov Vserossiiskoi nauchno-prakticheskoi konferentsii 26 noiabria 2015 g. [Elektronnoe izdanie] [Issues of Teaching History and Humanities Subjects in School: Traditions and Innovations: Collection of Materials from the All-Russian Scientific and Practical Conference on November 26, 2015. [Electronic Edition]]. / Sost. E.E. Viazemskii, Iu.V. Romanov, I.Iu. Sinelnikov; Pod red. I.Iu. Sinelnikova. – M.: Moskovskii pedagogicheskii gosudarstvennyi universitet, 2016. – 120 s.*

9. *Metodika obuchenii istorii [Methods of teaching history]. Pod red. V.V. Barabanova, N.N. Lazukovoi. – M.: Izdatelskii tsentr «Akademiia», 2013. – 428 s.*

10. Kūzembaiūly A. *Derektanu [Source study]. Oqu qūraly. Qostanai memlekettik pedagogikalıyq instituty. – Qostanai, 2017. – 228 b.*

11. Khlytina O. M. *Istoricheskie istochniki v uchebnom istoricheskom poznanii: traditsii i innovatsii [Historical Sources in Educational Historical Knowledge: Traditions and Innovations]. // Omskii nauchnyi vestnik. 6 (74), 2008 – 163 s.*

12. Ivanova N.P. *Potentsial elektronnykh obuchaiushchikh tekhnologii dlia formirovaniia professionalnykh kompetentsii istorika (na materialakh kursa «Istochnikovovedenie») [The Potential of Electronic Educational Technologies for Developing Professional Competencies of Historians (Based on the Course «Source Studies»)]. // Informatsionnyi biulleten assotsiatsii Istoriia i kompiuter. – 2016. – № 45. – S. 229-231. – 230 s.*

13. Alekseeva L.V., Khoroshilova A.A., Konysheva I.I. *O rabote s dokumentami na urokakh istorii: traditsii i sovremennost [Working with Documents in History Classes: Traditions and Modernity]. // Mir nauki. Pedagogika i psikhologiya, 2020 № 2, 11 s. <https://mir-nauki.com/PDF/36PDMN220.pdf> (dostup svobodnyi).*

14. Glazyrina T. N. *Metodika prepodavaniia istorii: ucheb.-metod. Kompleks dlia studentov spetsialnosti 1-21 03 01 «Istoriia» [Teaching Methods for History: Educational and Methodical Complex for Students of the Specialty 1-21 03 01 «History.»] / T.N. Glazyrina. – Novopolotsk: PGU, 2011. – 356 s.*

15. Golikov A.G., Kruglova T.A. *Istochnikovovedenie otechestvennoi istorii [Source Studies of Domestic History]. M.: Izdatelskii tsentr «Akademiia», 2012. – 464 s.*

16. Mozhalova Iu.V., Buranok O.M. *Formirovanie istoricheskikh kompetentsii u budushchikh bakalavov istorii [Formation of Historical Competencies in Future Bachelor of History Students]. Izvestiia Samarskogo nauchnogo tsentra Rossiiskoi akademii nauk, t. 16, № 2 (4), 2014, 824-827 s.*

17. Bliasova I.Iu., Zaitseva L.Iu. *Formirovanie istoriko-kulturnykh kompetentsii v protsesse professionalnoi podgotovki studentov pedagogicheskikh vuzov [Formation of Historical and Cultural Competencies in the Process of Professional Training for Students of Pedagogical Universities]. // <https://cyberleninka.ru/article/n/formirovanie-istoriko-kulturnykh-kompetentsiy-v-protsesse-professionalnoy-podgotovki-studentov-pedagogicheskikh-vuzov/viewer>*

18. Orlov A.A. *k voprosu o formirovanii professionalnykh kompetentsii u studentov-istorikov (bakalavriat) [On the Issue of Developing Professional Competencies in History Students (Bachelor's Degree)]. // Pedagogika i psikhologiya obrazovaniia, 2013, № 4, 50-59 s.*

19. Khlytina O.M. *Organizatsiia raboty starsheklassnikov s istoricheskimi istochnikami: ot ovladeniia umeniiami k poznaniuu proshlogo [Organization of High School Students' Work with Historical Sources: From Acquiring Skills to Understanding the Past]. // Vestnik Omskogo universiteta. 2011. № 3. S. 367–373.*

20. Qaiypbaeva A.T., Arkhymataeva A.Zh. *Ybyrai Altynsarin tağlymynyñ tarikhi bilim berudegi mañyzdylyğy [The significance of the edification of Ybyrai Altynsarin in historical education]. // 12 zhyldyq bilim beru-12-letnee obrazovanie, Nūr-Sūltan, №3, 2021. – 12-16 bb.*

21. Khaliavin N.V. *Neskolko slov o problemakh prepodavaniia istorii v vysshei shkole (iz opyta prepodavatel'ia otechestvennoi istorii) [Few Words on the Challenges of Teaching History in Higher Education (From the Experience of a Teacher of National History)]. // Istoriko-kulturnoe nasledie slavianskikh narodov Kamsko-Viatskogo regiona. 2015. № 1. S. 154–158. 158 s.*

22. Shenderei P.E., Gruzdova I.V., Turkina A.Iu. *Razvitie kompetentsii studentov vuza na osnove mezhpredmetnogo podkhoda [Development of University Students' Competencies through an Interdisciplinary Approach] // Sovremennoe pedagogicheskoe obrazovanie, 2020, № 2, 27-32 s.*